



# Met vallen en opstaan

## Het ontstaan van de Marokkaanse gemeenschap in Mechelen en het integratiebeleid (1962–1982)

De migratiegeschiedenis van Mechelen is nog nauwelijks bestudeerd. Over de Marokkaanse gemeenschap, hoewel vandaag bijna 15 procent van de bevolking, is bijna niets gepubliceerd. Dit artikel belicht de demografische evolutie van de Marokkaanse gemeenschap voor de periode 1962-1982 en schetst de keuzes van diverse beleidsmakers. Het belangrijkste probleem van de Marokkaanse gastarbeiders was aanvankelijk huisvesting, later onderwijs. Vanaf de jaren 1970 associeerden de pers, delen van de lokale bevolking en de oppositiepartij Partij voor Vrijheid en Vooruitgang (PVV, vandaag Open Vld) de snelgroeiende Marokkaanse jeugd steeds meer met criminaliteit. Het stadsbestuur, een coalitie van de Belgische Socialistische Partij (BSP) en de Christelijke Volkspartij (CVP), deed tot 1975 niets, liet particuliere initiatieven verkommeren en gaf de intriganten van het Marokkaanse regime (via het systeem van de Amicales) vrij spel. De 'lange arm van koning Hassan II' zaaide verdeeldheid en vertraagde de zelforganisatie met decennia. Met een verdeeld Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV) was het vooral de christelijke zuil die de Marokkanen hielp. Religieuzen namen hierbij het voortouw, gevolgd door het Mechelse Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV). Vanaf 1975 ondernam het stadsbestuur wel stappen in de vorm van een immigrantenraad, maar die liep al snel stuk op de machinaties van de Amicales. Meer succes had de migrantendienst die het stadsbestuur in 1978 oprichtte. In dat jaar ontstond ook het Marokkaanse jeugdhuis Rzoezie dat vanaf de jaren 1980 een zeer grote rol ging spelen.

Vandaag staat Mechelen internationaal in de schijnwerpers als migratiestad. Ongeveer 12.000 Mechelaars, oftewel 15 procent, zijn van Marokkaanse origine.<sup>1</sup> In Vlaanderen bekleedt Mechelen zowel in relatieve als in absolute cijfers de derde plaats, na respectievelijk Vilvoorde en Antwerpen. Toch blijkt over dat migratieverleden weinig onderzoek te bestaan. Bovendien vallen de hoogbejaarde getuigen van het ontstaan van de migrantengemeenschappen in Mechelen in steeds sneller tempo weg. Dit artikel, een herwerking van mijn masterproef uit 2014, aangevuld met bijkomend onderzoek in het persoonsdossier van de jezuïet Gilbert Boomgaert, gaat in op de historische wortels van deze migratie en het integratiebeleid van Mechelen. Omwille van plaatsgebrek beperkt het zich tot de eerste helft van mijn masterproef, over de periode 1962-1982.<sup>2</sup> Daarin vertrek ik vanuit volgende vragen: Wat waren de evoluties in de Marokkaanse migratie? Welk migrantenbeleid was er? Wie had er invloed op dat beleid en hoe gingen die actoren met elkaar om?

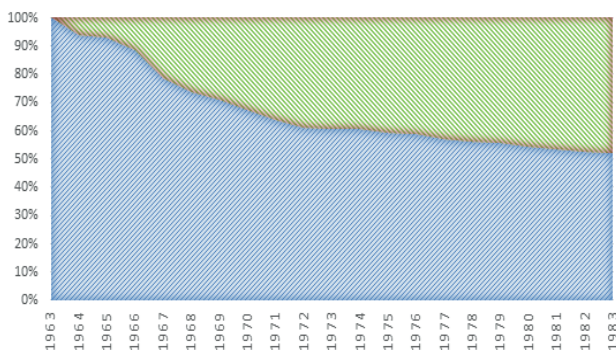
Ik focus eerst op enkele demografische ontwikkelingen, met speciale aandacht voor de wijk Klein Begijnhof-Heembeemd. Dat was de eerste vestigingslocatie van de gastarbeiders, maar ook de wijk waar zich de meeste (particuliere) initiatieven voor Marokkanen ontplooiden. Daarna komen de Mechelse en de Marokkaanse overheid aan bod. Tot slot volgen de vele private initiatieven vanuit overwegend katholieke hoek.

### **De Marokkaanse gemeenschap in cijfers**

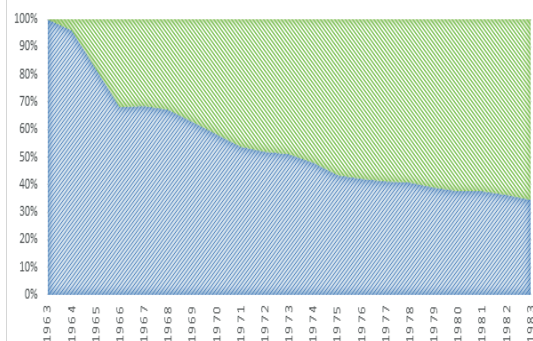
De naoorlogse industrialisatiegolf voltrok zich vrij laat in Mechelen. Naar aanleiding van de relatief grote werkloosheid trok socialistisch burgemeester Antoon Spinoy (1906-

1967) in de jaren 1950 naar het buitenland, waaronder de VS, om op succesvolle wijze nieuwe bedrijven aan te trekken.<sup>3</sup> Door de daaropvolgende ontwikkeling van de industrieparken Mechelen-Noord en Mechelen-Zuid kampte ook de Dijlestad begin jaren 1960 met een tekort aan arbeidskrachten. In 1961 waren gastarbeiders nog een ongewoon fenomeen in Mechelen. De weinige buitenlanders die naar de stad kwamen, vertrokken bijna allemaal weer snel. Maar na 1961 werd het verloop steeds geringer.<sup>4</sup> Vanaf dat jaar kwamen gespecialiseerde Spanjaarden naar Mechelen om er in de glasindustrie te werken.<sup>5</sup> De Spaanse migratiegolf bleef beperkt tot maximaal 500 personen en bereikte in 1964 haar hoogtepunt. Dankzij gelijkenissen in cultuur en religie integreerden de Spanjaarden vlot in de Mechelse bevolking, wat gemengde huwelijken bevorderde. Al in de jaren 1970 verdween deze groep uit de statistieken omdat de Spanjaarden tot Belg genaturaliseerd waren. Tot omstreeks 1977 bleef de gastarbeid in Mechelen een zaak van Spanjaarden en Marokkanen. Daarna spreken de bronnen nog louter van Marokkanen. Die Marokkanen, overwegend Berbers uit het Rifgebergte, vestigden zich vanaf 1963 in Mechelen. In dat jaar woonde er volgens het jaarverslag van Stad Mechelen slechts één Marokkaan in Mechelen. Daarna nam de bevolking aanhoudend toe: van 264 in 1965, naar meer dan 1000 in 1971, 2000 in 1977, om de kaap van 3000 te overschrijden in 1985. Zij waren ook snel dominant binnen de vreemdelingenpopulatie. In 1963 stonden Marokkanen nog op de twintigste plaats, maar in 1964 waren ze de vijfde grootste groep en al in 1966 vormden ze de grootste groep buitenlanders. Hun aandeel steeg verder van een derde in 1968 naar de helft in 1974 en twee derde in 1985.

## Verhouding ■ Man/ ■ Vrouw



## Aandeel van de ■ Marokkanen tegenover het totaal aantal ■ buitenlanders



De eerste migranten waren bijna uitsluitend mannen, maar naarmate er meer gezinsmigratie plaatsvond, vervrouwelijkte de populatie snel. Nadat de mannen ervoor hadden gekozen om in België te blijven, brachten ze hun gezin over of zochten ze een vrouw in Marokko. Vanaf 1979 daalde het aantal bruiden uit het land van herkomst doordat het tekort aan Marokkaanse vrouwen in België jaar na jaar afnam.<sup>6</sup> In 1964 was 5 procent van de Marokkanen in Mechelen een vrouw, in 1971 een derde, in 1975 40 procent en in 1983 48 procent. De gezinshereniging en hoge Marokkaanse nataliteit zorgden voor een sterke verjonging. In 1978 had de gemiddelde Marokkaanse huisvader in Mechelen vijf kinderen. In 1970 was ongeveer een derde van de Marokkanen die stonden ingeschreven in het vreemdelingenregister jonger dan 12 jaar. Dit getal liep snel verder op. In 1976 was 40 procent van de totale Marokkaanse bevolking jonger dan 12 jaar en in 1983 was dat 47 procent.<sup>7</sup> In dat jaar waren er slechts vier Marokkanen van pensioengerechtigde leeftijd. In 1978 was de gemiddelde leeftijd van een Marokkaanse man in Mechelen 21,2 jaar, voor Marokkaanse vrouwen was dat slechts 16,3 jaar. Terwijl Marokkanen 4,5 procent van de totale bevolking van Mechelen uitmaakten, was dat bij de kinderen van 0 tot

10 jaar 13 procent.<sup>8</sup> Bij deze cijfers moeten enkele kanttekeningen worden geplaatst. Meerdere bronnen vermeldden al vóór 1964 grotere aantallen Marokkanen in Mechelen.<sup>9</sup> Dit gegeven valt deels te verklaren doordat niet alle Marokkanen die in Mechelen werkten daar ook woonden, maar mogelijk ook doordat sommige Marokkanen er illegaal verbleven. Volgens een studie van de Mechelse ambtenaar Jo Liekens leefden 100 tot 150 Marokkanen er in 1973 in de illegaliteit.<sup>10</sup> Verder is het giswerk. De veiligste manier om met die illegaliteit om te gaan, is de officiële cijfers als een minimum te behandelen en ervan uit te gaan dat het werkelijke aantal (mannelijke) Marokkanen hoger lag.

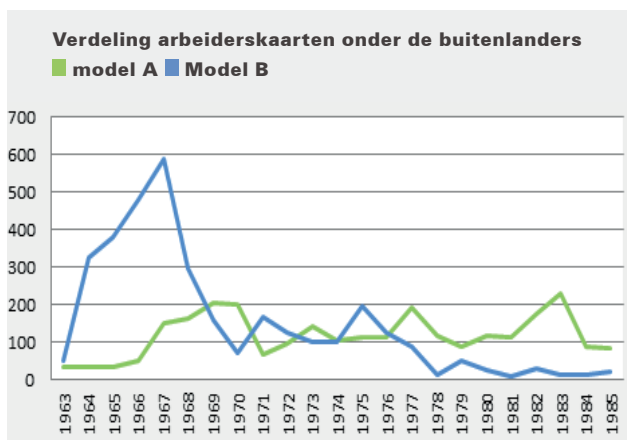
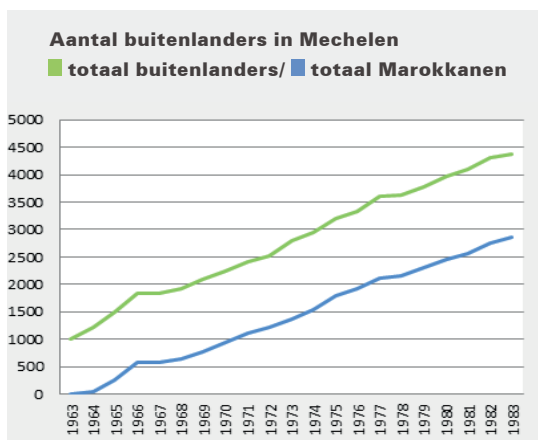
### Gastarbeid in verslechterende omstandigheden

De gastarbeiders in Mechelen werkten verrassend genoeg vooral bij oudere bedrijven, zoals wapenfabriek Metallurgia en het stedelijk slachthuis. Zij waren veel minder aanwezig in de nieuwe industrietakken die om meer geschoolde arbeiders vroegen. Toch werkten er gastarbeiders bij Van den Bossche, D.M.E. Europe, P.V.B.A. Varec, Arista, Leyland industries, Dupont de Nemours, N.V. Burndy-Electra en N.V. Leyland-Triumph. De Leuvense

socioloog Hugo Swinnen benadrukte dat deze bedrijven een vrij gering aantal arbeiders van buitenlandse origine tewerkstelden.<sup>11</sup> De gastarbeiders dienden vooral als reserveleger voor de Mechelse industrie, een weinig benijdenswaardige positie. Snel na hun komst verslechterde het economische klimaat in Mechelen. Een eerste werkloosheidsgolf in 1967 zorgde er zelfs voor dat veel Marokkanen terugkeerden naar hun vaderland. Dit was de enige keer dat het aantal Marokkanen in Mechelen daalde. Vanaf de jaren 1970 verslechterde de conjunctuur permanent. Het spook van de werkloosheid leefde zo sterk dat de *Gazet van Mechelen* vanaf 1978 wekelijks werkloosheidsstatistieken publiceerde.<sup>12</sup> Opvallend hierbij was de expliciete vermelding van het aantal werkloze Marokkanen. In 1983 was 6 procent van de Mechelse werklozen van Marokkaanse origine. Deze groep besloeg 74 procent van de buitenlandse werklozen. Gezien de Marokkanen ongeveer 4 procent van de totale bevolking uitmaakten en twee derde van het totaal aantal buitenlanders, waren ze licht oververtegenwoordigd. Van die werkloze Marokkanen was 40 procent langdurig werkloos, tegenover een algemeen gemiddelde van 32 procent langdurig werklo-

zen.<sup>13</sup> Opvallend genoeg verkondigde tegelijk onder meer het Mechelse ABVV dat de gastarbeiders werkplaatsen inpikten.<sup>14</sup>

Het aantal uitgedeelde arbeidskaarten weerspiegelt de verminderde vraag naar vreemde arbeidskrachten. Tot 1976 werden er jaarlijks tussen honderd en tweehonderd arbeidskaarten B, waarbij een bedrijf een gastarbeider ronselt om specifiek in zijn bedrijf te werken, uitgedeeld. Maar daarna viel het aantal terug tot minder dan honderd per jaar. De uitgedeelde arbeidskaarten A, waarmee een gastarbeider overal mag werken, bleven echter tot in de jaren 1980 stabiel tussen honderd en tweehonderd, met pieken in 1975 en 1983. Tot slot zakte het aantal aangevraagde inlichtingen over arbeidskaarten van 289 in 1977 naar 185 in 1978 en 132 in 1984. Uit deze drie gegevens valt op te maken dat de bedrijven na 1976 niet meer actief rekruteerden. De aanhoudende economische moeilijkheden van halfweg de jaren 1970 remden de arbeidsmigratie af. Naarmate de werkloosheid onder de laaggeschoolde arbeiders toenam, nam de nood aan gastarbeid evenredig af. De gewijzigde houding tegenover gastarbeiders culmineerde in 1974 in een immigratiestop. De arbeidsmigratie



kende rond 1976 dan ook een grote terugval. De slechte conjunctuur trok vanzelf minder migranten aan.<sup>15</sup> De verhouding tussen bevolkingsregister en vreemdelingenregister weerspiegelt deze trend. Het aantal Marokkanen in het vreemdelingenregister (waarin de Marokkanen die minder dan vijf jaar in Mechelen verblijven, zijn opgenomen) kende een groei tot 1975, die zelfs vanaf 1973 versnelde door gezinsmigratie. Vanaf 1975 stagneerde het aantal ingeschrevenen vanwege de migratiestop, om vanaf 1979 een sterke daling te kennen die zich tot 1983 doorzette. Het aantal Marokkanen in het bevolkingsregister kende een omgekeerd verloop. In tegenstelling tot 1967 keerden de gastarbeiders na 1970 niet meer in groten getale terug naar hun land van herkomst dat arm en onontwikkeld bleef. Bovendien hadden steeds meer gastarbeiders al hun gezin overgebracht. En dat is te zien in de cijfers. Het aantal Marokkanen in het bevolkingsregister was verwaarloosbaar tot 1971, waarna het langzaam toenam met ongeveer 40 à 50 personen per jaar. De toename versnelde in 1976 tot 100 per jaar en opnieuw in 1979 tot meer dan 300 per jaar. Deze versnelde groei volgde met vertraging op de versnelde groei in het vreemdelingenregister en werd aangevuld met geboorten. Vanaf 1980 waren er meer Marokkanen ingeschreven in het bevolkingsregister dan in het vreemdelingenregister. De groep Marokkanen die langer dan vijf jaar in Mechelen verbleef was dus groter dan die die minder dan vijf jaar in de stad doorbracht. Daarbij vormden ook vanaf 1980 de in België geboren Marokkanen de meerderheid. De Marokkanen in Mechelen waren steeds vaker Marokkanen uit Mechelen.

### Eerste plaats van vestiging: de wijk Klein Begijnhof-Heembeemd

Huisvesting vormde in de jaren 1960 en 1970 het grootste probleem voor de gastarbeiders. Ze kwamen terecht in armoedige arbeidersbuurten waar de meeste Vlamingen net uit wegtrokken. Vanaf de jaren 1970 begonnen beleidsmakers de concentratie van kansarmen in één buurt als een sociaal probleem te zien. In heel Vlaanderen kwamen er saneringsoperaties die doorliepen tot de jaren 1990.<sup>16</sup> Het Mechelse stadsbestuur besloot in 1971 de wijk Klein Begijnhof-Heembeemd te renoveren in het kader van stadsvernieuwing. Deze stadsvernieuwing zou op termijn ook de Marokkaanse gastarbeiders ten goede komen. Zo kon een Marokkaanse man in 1982 een leegstaand pand overnemen en afbreken voor de uitbreiding van zijn tuin.<sup>17</sup> Het was echter pas in 1982 dat de stadsvernieuwing echt van de grond kwam. Niet toevallig zorgde de Vlaamse overheid vanaf dat moment voor subsidies.<sup>18</sup> De behuizing in het Klein Begijnhof-Heembeemd was oud en dateerde uit de jaren 1920. Vele woningen hadden maar twee vertrekken en geen eigen sanitair, laat staan een badkamer. Om zich te wassen gingen de wijkbewoners naar het stedelijk badhuis aan het nabijgelegen Rode Kruisplein, beter bekend als 'den ouwen dok'.<sup>19</sup> Dankzij een nationaal initiatief kon Mechelen aansluiten bij een pilootproject voor stadsvernieuwing. Een in 1977 gepubliceerde survey van de wijk Klein Begijnhof-Heembeemd door Guido Knops van het Leuvense Instituut voor Sociale en Economische Geografie biedt een gedetailleerd overzicht van de samenstelling van Marokkaanse huishoudens in de wijk in oktober 1973.<sup>20</sup> De studie bevestigt het beeld van overbevolkte en ontoereikende woningen.

Er waren drie types Marokkaanse huishoudens. Ten eerste waren er huizen waarin

enkele arbeiders samenwoonden. Zo verbleven in de Zelestraat 61 vijf arbeiders en het meerderjarig kind (+18) van de oudste van hen.<sup>21</sup> Enkel de jongste (-25) had geen gezin in Marokko. In de Guldenbodestraat 25 woonden drie arbeiders, die alle drie een gezin in Marokko hadden. En in de Zelestraat 11 woonden twee weduwnaars met een derde Marokkaanse arbeider. De jongste weduwnaar (tussen 25 en 44 jaar) had twee kinderen, de oudste (tussen 45 en 66 jaar) had er één. In totaal betrokken dus zes mensen het pand. Daarnaast waren er arbeiders die alleen een zeer kleine woning betrokken en daarmee een tweede categorie van huishoudens vormden. Bijna allemaal hadden ze in Marokko een gezin achtergelaten. Het derde type bestond uit gezinnen. Ze woonden allemaal met vijf of zes kinderen in kleine eengezinswoningen die soms maar twee of drie kamers hadden. In de Zelestraat 13, de Nokerstraat 9 en de Goswin de Stassartstraat 67 woonde telkens een Marokkaans koppel met zeven kinderen; het huishouden van de Guldenbodestraat 46 telde er zelfs negen. En in de Goswin de Stassartstraat 68 woonden twee grootouders in bij hun kinderen; uitzonderlijk, want in 1973 waren er zeer weinig bejaarde Marokkanen in Mechelen. Het is dus niet verwonderlijk dat huisvesting agendapunt nummer één was voor de Marokkaanse bewoners. Dit probleem was niet exclusief Marokkaans. Zo woonde een Vlaams gezin met acht leden in het Klein Begijnhof 12. Met een niet-werkende moeder en een vader die als arbeider werkte, verschilde hun gezinssituatie niet van die van hun Marokkaanse burens. Gemengde Vlaams-Marokkaanse huishoudens waren eerder uitzonderlijk. In de Zelestraat 7 woonde een Marokkaanse arbeider met zijn kind (6-17 jaar) in bij een oude weduwe. In de Bronstraat 4 woonde een weduwe (-25 jaar) met haar kind (-6 jaar)

samen met een Marokkaanse arbeider (-25 jaar). Volgens getuigenissen ging het bij hen om een zeldzame gemengde relatie.<sup>22</sup> Alle mannelijke gastarbeiders, op één na, werkten. Maar hun vrouwen oefenden meestal geen beroep uit. Toch was er ook hier een uitzondering: een vrouw die als bediende werkte.<sup>23</sup>

Net als de Belgen verlieten veel Marokkanen rond 1973 de stadswijk Klein Begijnhof-Heembeemd. Dit kan duiden op sociale mobiliteit, maar door de grote afbraakwerken waren er op termijn ook minder woon-eenheden beschikbaar. Terwijl er in de periode 1967-1972 nog 180 tot 190 Marokkanen woonden, waren dat er in oktober 1973 nog 124.<sup>24</sup> De Marokkaanse bewoners weken uit naar invalswegen zoals de Leuvensesteenweg, andere buurten in de binnenstad en de wijk Nekkerspoel ten noorden van het centrum. Toch bestond de bevolking van de Heembeemd nog steeds voor 9 procent uit mensen van Marokkaanse origine.

Ofschoon de Marokkanen meer contact met de Vlamingen wensten, was dit bijna onbestaande.<sup>25</sup> Uit de studie van Guido Knops blijkt dat ondanks de beperkte sociale integratie er wel een functionele integratie plaatsvond. De Marokkaanse bewoners frequenteerden de lokale winkels en werkten vaak in de wijk waardoor ze er toch mee verbonden waren. Daarnaast richtten de Marokkanen al snel hun eigen gebedshuizen op. In 1971 kwam de As-Soennah-moskee tot stand in de Lange Pennickstraat 24. Omdat die al snel te klein werd, volgde in 1982 de Al-Buraq-moskee in de Zelestraat 59.<sup>26</sup> Volgens een onderzoek van de Koning Boudewijnstichting waren deze moskeeën eerder traditioneel en hielden ze zich buiten de politiek.<sup>27</sup> De rol van de Mechelse moskeeën in het migrantenbeleid was dan ook klein. Hun betekenis in het leven van de Marokkaanse bevolking was wel groot.

## De Mechelse lokale politiek: het 'discours'

Bij de vorming van een migrantenbeleid speelden vier actoren een rol: de Mechelse lokale politiek, de Marokkaanse overheid, de katholieke caritas en het jeugdhuis Rzoezie en zijn partners. We behandelen ze één voor één.

Mechelen werd van 1959 tot 1982 bestuurd door een coalitie van de Belgische Socialistische Partij (BSP) en de Christelijke Volkspartij (CVP), eerst onder leiding van de socialistische burgemeesters Antoon Spinoy (overleden tijdens zijn functie in 1967) en Desiré Van Daele (1909-1995), vanaf 1977 onder de christendemocraat Jos Vanroy (geb. 1936). De PVV en de Volksunie (VU) vormden de oppositie. De bestuurscoalitie had een brede basis: in 1960 bezat ze 90 procent van de zetels, in 1980 nog steeds 75 procent. Tijdens de jaren 1960 kwamen de gastarbeiders nog niet aan bod in de gemeenteraad. Toen een PVV-gemeenteraadslid in 1969 over migratie sprak, had hij het eerder over de emigratie van Mechelaars uit de stad.<sup>28</sup> De politici hielden zich niet bezig met de gastarbeiders omdat ze hen als een tijdelijk fenomeen beschouwden. Als een gastarbeider hulp nodig had, was dat eerder een zaak van de patroons of van de vakbonden. Deze houding werd in de jaren 1970 vooral vertolkt vanuit socialistische hoek. Zo spraken burgemeester Desiré Van Daele en schepenen van Onderwijs Charles Van de Plas in 1971 over de verantwoordelijkheid van de bedrijven en syndicale organisaties.<sup>29</sup> Vanaf 1970 vonden er wel af en toe debatten over de migranten plaats. Daarbij valt een grote continuïteit op en tegelijk een gestage verharding. Vanuit de oppositie kwam de VU op voor de gastarbeiders en vroeg ze om meer initiatief van het stadsbestuur. De PVV hamerde dan weer op de aanwezigheid van

illegale Marokkanen in de stad en maakte zich ook zorgen om criminele Marokkanen. De meerderheidspartijen BSP en CVP hielden een middenkoers aan waaruit nooit veel engagement bleek. Meestal probeerden ze de verantwoordelijkheid af te schuiven en de klachten te relativiseren.

De VU sprak als eerste over gastarbeiders op de gemeenteraad van 29 januari 1970. VU-fractie leider Oscar Renard kaartte de slechte huisvesting van de gastarbeiders aan en in het bijzonder de overbevolking van sommige woningen. Hij wilde een sociaal rapport opstellen, een onthaal organiseren en meer huizen door de gemeente zelf laten verhuuren. Het stadsbestuur mocht deze mensen immers 'niet aan hun lot overlaten'. Volgens burgemeester Van Daele was zo'n rapport al in 1969 opgesteld – dit heb ik helaas niet kunnen terugvinden. De burgemeester benadrukte ook dat het bestuur al 'van in het begin bekommerd' was, maar voegde daar onmiddellijk aan toe dat hij de conclusies van het rapport niet in het openbaar wilde mededelen. Volgens Van Daele waren er gewoonweg te weinig sociale woningen en speelde het racisme op de woningmarkt mee.<sup>30</sup> Hiermee gaf hij de kern van het huisvestingsprobleem aan. Toch was het stadbestuur in 1970 blijkbaar niet van plan er iets aan te doen. Negatieve gevoelens tegenover Marokkanen beperkten zich niet tot de huisvestingsmarkt. De negatieve berichtgeving van Marokkanen in de media begon in de jaren 1970. Enkele (landelijke) voorbeelden uit de lokale *Gazet van Mechelen* waren: *Marokkaan ontkent drugsmokkel*, *Marokkaan vermoordt de werkgever van zijn vrouw*, *Algerijn steekt Marokkaan neer*, *Marokkaan toont hoe hij landgenoot neerstak* en *Rijkswacht vat na zwaar verweer vechtlustige Marokkanen*.<sup>31</sup> Dergelijke berichten, ook in andere media, hielden het beeld van de criminele Marokkaan in



stand.<sup>32</sup> In het lokale nieuws valt op dat het steeds over jeugdbendes met Marokkanen gaat: *Jeugdige Marokkanen aangehouden wegens diefstal, Jonge Marokkanenbende en Marokkanen sloegen vijf Vlamingen brutaal in ziekenhuis*.<sup>33</sup> Deze berichten concentreerden zich in de periode 1974-1976. Was het probleem met Marokkaanse bendes werkelijk zo groot? Blijkt dat ook uit het besluit van het Mechelse politiekorps om in 1974 aparte statistieken bij te houden voor de misdaden begaan door mensen van buitenlandse origine? Ook voor 1975 en 1976 waren er zulke gegevens, maar daarna verdwenen ze weer. De jaarverslagen hielden ze niet consequent bij. Bovendien maakten ze geen onderscheid tussen de nationaliteit van de buitenlanders. En er kan niet uit worden afgeleid of ook meer mensen van buitenlandse afkomst misdadiger zijn dan Belgen. Daarvoor is het totaal aantal gerapporteerde misdaden te klein. Zo werd 25 procent van alle gevallen van eerroof in 1974 gepleegd door niet-Belgen, maar in werkelijkheid bleek het maar om één van de vier gevallen van eerroof te gaan. Op bijna alle vlakken, met uitzondering van geweldpleging, leken mensen van buitenlandse afkomst oververtegenwoordigd in de statistieken, maar steeds met dezelfde kleine absolute aantallen. Misschien verdwenen de cijfers wel omdat ze zo nietszeggend waren. Belangrijker is dat ze de gedachtegang van het politiekorps verraden. De relatie tussen de politie en de Marokkanen verliep al veel langer moeizaam. Veelzeggend is dat het korps vanaf 1979 een tien pagina lange cursus over racisme en etniciteit uitdeelde en een vijf uur durende opleiding organiseerde. Een maatregel die was ingegeven door het 'vreemdelingenprobleem te Mechelen'. Het politiekorps verzond hierover ook een verslag aan het ministerie van Binnenlandse Zaken.<sup>34</sup> De woorden van een lid van de vreemde-

lingenpolitie aan socioloog Hugo Swinnen getuigen alvast van de negatieve mentaliteit: 'Men zou kunnen zeggen dat men te doen heeft met primitieven die midden het klatergoud terecht komen en hierdoor verblind worden.' De agent vulde zijn verklaring aan met de bemerking dat ze in Marokko toch ook 'met de stok' optraden.<sup>35</sup> Bij de verkiezingen van 1976 sprak de PVV over de noodzaak van strengere controles om zo de criminelen buiten te houden.<sup>36</sup> In de gemeenteraad had PVV-fractieleider Luc Van De Velde het in 1977 en 1978 over de 'criminaliteit' en 'illegaliteit'.<sup>37</sup> En tijdens gemeenteraden in 1979 en 1981 kwamen de Marokkaanse bendes opnieuw vier keer ter sprake.<sup>38</sup> Telkens beschuldigde de PVV, en meer bepaald Van De Velde, de vermeende grote massa illegalen en jonge Marokkaanse relschoppers van banditisme. In alle discussies over de criminaliteit werden de pijlen niet gericht op de eerste generatie gastarbeiders, maar altijd op hun zonen. Het stadsbestuur wilde de zaak voorzichtig aanpakken met studies, maar daar was de PVV het niet mee eens. 'Het is niet met een opendeurdag voor de ene of andere gastarbeidersvereniging dat men zulke zaken bereikt', klonk het over het streven naar meer veiligheid.<sup>39</sup> Bij veel van dergelijke interpellaties, zoals bij die van Luc Van De Velde, weerklonk een zeker ongemak en schroom in verband met de grote gevoeligheid voor de migrantenproblematiek: 'Spreker wil niet dat zijn interpellatie racistisch genoemd wordt, dat is niet de bedoeling.'<sup>40</sup> VU-raadslid Kris Van Esbroeck verdedigde de Marokkanen dan weer: 'Heel dikwijls worden groepjes vreemdelingen gemolesteerd, zij [de molesteerders] (red.) willen tegenreacties veroorzaken.'<sup>41</sup>

De zes interpellaties over criminaliteit tussen 1977 en 1981 vormden mee het eerste publieke debat over buitenlandse gastarbei-

ders in Mechelen. Jammer genoeg was dat niet positief. Naast de in de gemeenteraad vertegenwoordigde partijen waren er in Mechelen ook kernen actief van de klein-linkse partijen Alle Macht Aan De Arbeiders (AMADA), vanaf 1979 Partij van de Arbeid (PVDA), Revolutionaire Arbeidersliga (RAL) en Socialistische Arbeiderspartij (SAP). Deze partijen behaalden een minimaal aantal stemmen bij de verkiezingen en opereerden in de marge van de lokale politiek. Binnen de emancipatiebewegingen speelden ze echter een veel grotere rol en waren zij bij de actiefste verdedigers van de migranten, bijvoorbeeld bij de latere strijd om stemrecht.

### **De Mechelse lokale politiek: de 'daden'**

Wanneer gastarbeiders in de jaren 1960 bij de stadsdiensten aanklopten, werden ze doorverwezen naar de dienst Toerisme omdat Albert Torfs, het polyglotte diensthoofd, vloeiend Spaans sprak.<sup>42</sup> Voor de eerste golf Spaanse gastarbeiders was dat zeker nuttig. Ook sommige Berbers die uit voormalig Spaans-Marokko kwamen, spraken een mondje Spaans. Maar van een echt beleid was geen sprake. Vanaf de jaren 1970 probeerde het stadsbestuur via een adviesraad en een migrantendienst een dialoog op te zetten met de immigranten. De eerste aanzetten tot een migrantenbeleid leidden tot de oprichting van een 'immigranten-gastarbeidersraad'. Deze paste in de toenmalige inspraakstrategie zoals die werd vertolkt met de oprichting van een jeugdraad, een sportraad, een bejaardenraad en een raad voor gezinnen. De christendemocratische schepenen van Sociale Zaken (en toekomstig burgemeester) Jos Vanroy vroeg in oktober 1971 advies aan de gemeente Anderlecht en later aan het provinciaal comité voor gastar-

beiders in Limburg.<sup>43</sup> Burgemeester Van Daele moest hem echter meermaals aansporen tot actie.<sup>44</sup> De zaak sleepte enkele jaren aan en pas op 27 juni 1974 kwam de adviesraad op de agenda van de gemeenteraad, die het voorstel unaniem goedkeurde. De raad volgde de principes van de verzuiling. Ze bestond uit één Marokkaanse vertegenwoordiger voor elk van de drie zuilen, één Marokkaan per Marokkaanse vereniging en één Spanjaard per Spaanse organisatie, één Belg voor elk van de drie zuilen, de schepenen van Sociale Zaken, een ambtenaar, een ander lid van het schepencollege en minstens drie andere Belgen, aan te duiden door het college. De leden van de raad moesten in Mechelen wonen en het Nederlands, de voertaal van de raad, voldoende machtig zijn.<sup>45</sup> De voorzitter van de raad was de schepenen van Sociale Zaken (in dit geval Jos Vanroy) en de ondervoorzitter het tweede lid van het schepencollege. Er was een proefperiode van twee jaar voorzien, waarna een evaluatie kon plaatsvinden. Pas op 22 december 1975 werd de adviesraad voor immigranten-gastarbeiders formeel geïnstalleerd, vier jaar nadat Vanroy was begonnen aan zijn werk en een jaar nadat de adviesraad in de gemeenteraad was goedgekeurd.<sup>46</sup> De raad kwam aanvankelijk eenmaal per maand samen, zoals was gepland. De verslagen zijn jammer genoeg verloren gegaan, maar de onderwerpen zijn nog wel bekend. Tijdens zes vergaderingen werd er vier keer over het huisvestingsprobleem gesproken, twee keer over racisme en twee keer over de moskee. Verder werd er nog gediscussieerd over alerhande regelgeving, vooral in verband met de vreemdelingenpolitie. Maar na de vergadering van 14 juni 1976 kwam de raad niet meer bijeen tot 6 december van datzelfde jaar. De agenda onthult de reden, want naast opnieuw huisvesting stond de afwezigheid van de afgevaardigden van Marokkaanse



Actie tegen racisme in Mechelen, 1979. (Amsab-ISG, Gent)

origine op het programma.<sup>47</sup> Nochtans was de raad begonnen met de medewerking van vier Marokkanen, naast acht Belgen en drie Spanjaarden. Waarom haakten ze dan af? Het antwoord is te vinden in het daaropvolgende jaarverslag: 'Als dusdanig functioneerde deze raad gebrekkig omdat de leden van de Marokkaanse nationaliteit hun achterban niet vertegenwoordigen en er aanwijzingen zijn dat deze leden zich ten dienste stellen van een bepaalde, hun opgelegde politieke gedragslijn'.<sup>48</sup> De Marokkaanse vertegenwoordigers stonden te dicht bij de Marokkaanse regering, wat veel gastarbeiders afschrikte (zie verder).

In de jaren 1980 probeerde het stadsbestuur opnieuw een Raad voor Migranten op

te richten. Deze raad had zijn eerste vergadering op 21 september 1981, een volgende op 19 november 1981 en een derde en ook laatste op 13 mei 1982.<sup>49</sup> De twee belangrijkste thema's waren opnieuw onderwijs en huisvesting. Het einde van deze raad was dit keer te wijten aan een gebrek aan resultaat, een brede kritiek die in het algemeen tegen migrantenadviesraden in Vlaanderen werd geuit.<sup>50</sup> De tweede raad boekte toch één resultaat: de aanstelling van buitengewone leerkrachten islamitisch onderwijs in de gemeentelijke scholen.<sup>51</sup>

Meer succes had het stadsbestuur met het opzetten van een specifieke stadsdienst voor migranten. Zowel de VU als de CVP spraken hier al over in hun programma voor de

gemeenteraadsverkiezingen van 1970.<sup>52</sup> De VU stelde zelfs voor om de informatie in de taal van de migranten te verstrekken. Maar ook hier bleef de zaak aanslepen waardoor een dienst Migranten pas medio 1977 werd opgericht.<sup>53</sup> Vanwege zijn eerdere contacten met jonge migranten bij de dienst Jeugd werd ambtenaar Ray De Wever spilfiguur in deze nieuwe dienst. Beide diensten werkten nauw samen, maar het idee leefde ook dat de dienst Jeugd de migranten 'er maar bij moest nemen'.<sup>54</sup> Zo was de dienst Migranten in 1979 nog steeds tijdelijk ondergebracht bij de dienst Jeugd.<sup>55</sup> Die kon de toestroom van vragen nauwelijks bijhouden omdat alle andere stadsdiensten de Marokkanen naar hen doorstuurden. Dat er bij de oprichting maar één ambtenaar, een socioloog, voltijds werkzaam was, zal zeker hebben bijgedragen tot de overbelasting. De grote meerwaarde van de dienst Migranten was dat er nu een duidelijke plek was waar de migranten met hun vragen terecht konden. Deze vragen gingen over huisvesting, werkaanvragen, ziekte-uitkeringen, kinderbijslag enz., kortom allerlei praktische zaken. Maar oplossingen aanbieden was problematischer. Zo vroegen in 1977 en in 1979 respectievelijk 76 en 105 Marokkaanse gezinnen om hulp voor hun huisvesting. Ook voor het stadsbestuur was dit probleem nummer één, maar in de praktijk konden slechts enkele gezinnen geholpen worden.<sup>56</sup> Tussen 1979 en 1981 waren er 173 onopgeloste aanvragen rond huisvesting, waarvan 141 (81 procent) gesteld waren door Marokkaanse gezinnen.<sup>57</sup> Wat niet wil zeggen dat er niets werd bereikt. In 1979 begon de Mechelse Maatschappij voor Goedkope woningen (MGW) met het bijstellen van haar verhuurbeleid, waardoor mensen van Marokkaanse origine nu, anders dan tevoren, in aanmerking kwamen voor een huurwoning.<sup>58</sup> Volgens de *Gazet van Mechelen*

was dit dankzij bemiddeling van de Koning Boudewijnstichting.<sup>59</sup> In 1980 verhuurde de Mechelse overheid zelf 23 woningen, waarvan 17 aan buitenlanders. Bij die 17 waren er – opvallend genoeg – wel 4 krotwoningen.<sup>60</sup> Een kentering was er wel, maar de situatie was nog verre van ideaal.<sup>61</sup> Om te kunnen inspelen op lokale situaties moesten de problemen in kaart worden gebracht en net op dat punt bleek de dienst Migranten slecht te scoren: veel cijfermateriaal over de migratie was er niet voorradig in Mechelen. Om het gebrek aan correct cijfermateriaal, voldoende kennis over de Marokkaanse gastarbeiders en het tekort aan personeel op te vangen, werkte de dienst samen met particulieren. De werknemers volgden bijvoorbeeld cursussen bij het ACV, de provinciale immigrantenraad of bij steunfondsen als de Koning Boudewijnstichting.<sup>62</sup>

In 1980 vervoegden een Marokkaanse (vrouwelijke) tolk, een opvoedster en een gewetensbezwaarde de eerder genoemde socioloog als voltijdse werknemers bij de dienst Migranten, wat nog steeds neerkwam op ongeveer duizend buitenlanders per medewerker. De keuze voor een vrouwelijke Marokkaanse tolk was volgens Ray De Wever een bewust emanciperende maatregel. De prioriteiten waren nu huisvesting, onderwijs, vorming en tolkenwerk.<sup>63</sup> Dat laatste was vooral nodig bij onderwijs en gezondheidszorg.<sup>64</sup> De vorming bestond uit alfabetisering van de werkende Marokkaanse jongeren en het verlenen van informatie over de gezondheidszorg en andere praktische thema's. Omdat er zoveel vragen over kwamen, werd gezondheidszorg in 1981 toegevoegd als vijfde prioriteit. Vanaf 1982 hielp de dienst Migranten ook bij de organisatie van het Offerfeest – de Stad Mechelen noemde het in dat jaar nog weinig geïnformeerd het Schapenfeest. Voortaan zou de dienst Migranten tweetalige

Nederlands-Arabische brieven uitdelen aan de islamitische bevolking met regels rond het slachten van een schaap. In 1982 kreeg de Stad Mechelen tweehonderd aanvragen tot slachten.<sup>65</sup>

### **De Marokkaanse overheid bemoeit zich met haar onderdanen**

In Marokko voerde de regering van Hassan II (1961-1999) een eenheidspolitiek waarbij de islam en de Arabische taal centraal stonden. Deze politiek ging gepaard met een zware repressie die de Berbers in de Rif eens zo hard trof. Maar ook op de Marokkaanse emigranten voerde het regime druk uit.<sup>66</sup> Het viel de in Marokko achtergebleven families lastig, ontzegde visa of blokkeerde geldzendingen. Door de sfeer van angst en intimidatie was het voor de gastarbeiders zeer moeilijk om zich politiek of sociaal te organiseren. Hassan II vreesde immers dat deze sociale organisatie een voedingsbodem van verzet tegen zijn bewind zou kunnen worden. Medewerkers van het regime voerden ook in België controles uit. In het begin had het consulaat lokale medewerkers binnen de As-Soennah-moskee.<sup>67</sup> Zoals in Marokko waren geloof en staat dus met elkaar verweven.<sup>68</sup> De Marokkaanse consul zag bovendien meer heil in Koranlessen en lessen Arabisch dan in Nederlandse taallessen.<sup>69</sup> In heel Europa moedigde het regime zijn sympathisanten aan zich in Marokkaanse vriendschapsverenigingen (Amicales) te verenigen, zo ook in Mechelen.<sup>70</sup> Oorspronkelijk was die vereniging nochtans veel ruimer. In 1972 organiseerde de Mechelse – door de christelijke zuil opgerichte – migrantenwerking Xenos bijeenkomsten voor gastarbeiders. Maar een delegatie van het consulaat kaapte deze voor eigen doeleinden. De consulaatsvrouw Marokkanen organiseerden zich vervolgens in de vzw Association Solidarité

Marocaine de Malines (later omwille van de taalwet vernederlandst naar Marokkaanse Solidariteitsvereniging van Mechelen).<sup>71</sup> Officieel waren meerdere Belgen lid, onder wie schepen Vanroy en een vakbondsafgevaardigde, maar het bestuur was in handen van Marokkanen en één enkele Belg. In juni 1974 werden kritische leden bij een uitzuivering uit het bestuur geweerd. Vanaf dat moment steunde de vereniging het consulaat volledig. Ook vakbonden en linkse partijen kwamen in conflict met het consulaat.<sup>72</sup> Politieke steun tegen het regime van Hassan II kwam vanuit de radicaal linkse beweging AMADA. In 1974 en 1975 voerde AMADA acties voor de regularisatie van illegale gastarbeiders. De partij werkte toen samen met lokale aanhangers van de Regroupement Démocratique Marocain. Deze marxistische partij, die verboden was in Marokko, zocht aanhangers onder de emigranten in West-Europa.<sup>73</sup> Maar voor het Marokkaanse regime waren deze activisten vijand nummer één. Het is mogelijk dat medestanders van het consulaat in Mechelen voor het falen van de acties zorgden. De activisten zelf erkenden de moeizame werking en de problemen die ze ondervonden.<sup>74</sup> Ook het stadsbestuur was duidelijk op de hoogte. Volgens Ray De Wever moesten ambtenaren en politici opletten wanneer ze met Marokkaanse gezagsdragers omgingen.<sup>75</sup> Toen Marokkaanse Mechelaars die zich hadden afgekeerd van Hassan II ontdekten dat een Belg op een receptie met de ambassadeur of consul had gesproken, verdachten ze hem er onmiddellijk van een bondgenoot van het Marokkaanse regime te zijn. Dit was wat gebeurde met de adviesraad. Een discussie op de gemeenteraad van 2 oktober 1977 illustreert perfect de verwrongen situatie. Het loont de moeite om het debat hier in detail weer te geven. In deze zitting hekelde VU-gemeenteraadslid Kris Van Esbroeck de gratis verstrekte

lessen Frans, die het stadsbestuur 880.000 frank kostten (omgerekend naar vandaag: 115.648 euro). Hij stelde voor om dat geld aan te wenden voor een nieuw centrum voor gastarbeiders, waar ze lessen Nederlands zouden kunnen volgen. De bevoegde socialistische schepen wees dit voorstel echter van de hand. Er waren immers al lessen Arabisch, georganiseerd door dezelfde vereniging, en de kinderen moesten niet overbelast worden. Vervolgens vroeg de schepen om discretie. De gemeenteraad mocht de initiatieven van de gemeenschap zelf niet verstoren. De VU repliceerde met de bewering dat er toch ook 'een hoop [is] die door het regime in Marokko onder druk wordt gezet'. Onmiddellijk probeerde burgemeester Vanroy het VU-raadslid het zwijgen op te leggen terwijl de schepen de VU'er waarschuwde 'dat hij zich op erg glad terrein bevond'. Van Esbroeck ging echter verder en merkte op dat er in Antwerpen en Gent andere organisaties dan de Amicales waren. Tegelijk gaf hij ook toe dat het niet de bedoeling was zich al te veel in die moeilijke situatie te mengen. Voor hem ging het over taal, wat hij 'verdorie belangrijk' vond.<sup>76</sup> Deze discussie geeft de onwil van de toenmalige coalitie weer om zich te mengen in de Amicales. De politici wisten van de verdeeldheid, maar deden er niets aan en durfden er zelfs niet over te spreken. Ook in de jaren 1980 bemoeilijkte de Association initiatieven van de Marokkaanse gemeenschap en het stedelijk onderwijs.<sup>77</sup> Bij de opening van een Marokkaans jeugdhuis stuurde de vereniging enkele medestanders om mensen te intimideren en er weg te houden. Tegelijk verdedigde de Solidariteitsvereniging de Marokkanen toen enkele Vlaamse ouders brieven rondstuurden waarin ze zich verzetten tegen de komst van Marokkaanse kinderen in de scholen van hun kroost.<sup>78</sup>

### **Jezuïeten en de zusters franciscanessen van Maria vormen de eerstelijns hulp**

Vanuit de Mechelse bevolking zelf ontstonden al in de jaren 1960 enkele private initiatieven. De grootste steun in die begindagen kwam van de katholieke kerk. In de arme wijk Klein Begijnhof-Heembeemd lagen de zusters franciscanessen van Maria en de jezuïeten aan de basis van buurtwerking Maria Assunta. Die maakte deel uit van het christelijke netwerk De Bron, dat ook vertakkingen had in volksbuurten in Antwerpen en Brussel. Zij gingen uit van het idee dat 'volksmensen' zich maar beter niet integreerden in de vercommercialiseerde en ontaarde cultuur, maar dat ze eerder hun eigen authentieke arbeiderscultuur en identiteit moesten uitbouwen.<sup>79</sup> Met de komst van de gastarbeiders breidde de buurtwerking ook naar hen uit. Met een verslag over de wijkwerking leverde zuster Amanda in maart 1967 het oudste bronmateriaal over de levensomstandigheden van de gastarbeiders.<sup>80</sup> Spilfiguur in de werking was zuster Andrea (Vernaev). Zij had in Marokko gewerkt als missiezuster en kende wat Arabisch en Berbers.<sup>81</sup> Zeer belangrijk was dat de buurtwerkers het standpunt van eigenheid en niet-integratie doortrokken naar de Marokkaanse nieuwelingen. De eigen taal, gebruiken en godsdienst kregen voorrang op integratie in de samenleving. De alomtegenwoordige terugkeergedachte had een belangrijke invloed op deze visie. Aangezien de zusters het bijna-monopolie hadden op 'migrantenwerk' in de stad, mag de impact van hun visie niet onderschat worden. Via Maria Assunta kregen de gastarbeiders meubels en huishoudelijk materiaal van hun bureaus.<sup>82</sup> Ook werd een tweedehandswinkel opgezet die zeer populair was bij de Marokkaanse vrouwen. Ten slotte organiseerden de zus-

ters ontspannende activiteiten. Zo vertoonden ze onder meer Amerikaanse westerns. De voertaal was Frans en Arabisch.<sup>83</sup> In de jaren 1970 was Maria Assunta vooral een belangrijke ontmoetingsplek voor de Marokkaanse vrouwen. Hoewel Maria Assunta in 1979 nog bestond, haakten omstreeks die tijd de Vlaamse vrijwilligers af, waarna de werking snel stilviel.<sup>84</sup> De leiding van Maria Assunta was niet altijd positief over de houding van de Marokkanen. Ze klaagden in 1974 bij socioloog Hugo Swinnen over de passiviteit van de Marokkaanse gezinnen en de hoge delinquentie bij de jeugd.<sup>85</sup> Ook over het stadsbestuur waren ze niet positief. Ze konden volgens een zuster 'niet teveel op de overheid [...] rekenen'.

Ook de jezuïet Gilbert Boomgaert (1927-2016) werkte met gastarbeiders. Deze pionier maakte deel uit van een Europees jezuïetennetwerk dat de migrantenproblematiek regelmatig op colloquia besprak.<sup>86</sup> In 1962 stichtte Boomgaert samen met Ferdinand Bellens (1915-2003), zijn voorganger in de wijk, in de Nokerstraat jeugdhuis JENO op, waar de buurtjeugd, zowel Vlaamse als Marokkaanse jongeren, terecht kon voor sport, instuiven, tv, maar ook voor vorming.<sup>87</sup> Ook de Katholieke Studenten Actie (KSA), in de jaren 1960 een maatschappelijk zeer geëngageerde jeugdbeweging, was actief in de Mechelse migrantenwerking.<sup>88</sup> In 1969 richtte deze organisatie Xeno, de eerder genoemde werkgroep voor gastarbeiders, op.<sup>89</sup> Al snel oversteeg Xeno de jeugdbeweging en werden ook ouderen actief. De organisatie had drie doelstellingen: praktische hulp bieden, bezinnen over de gastarbeidersproblematiek en vooral informeren. Dat leidde tot krantenartikelen, tentoonstellingen en pamfletten. Daarnaast richtte Xeno waarschijnlijk de eerste taallessen in. Op de gemeenteraadszitting van 4 februari 1971 stelde de VU voor om

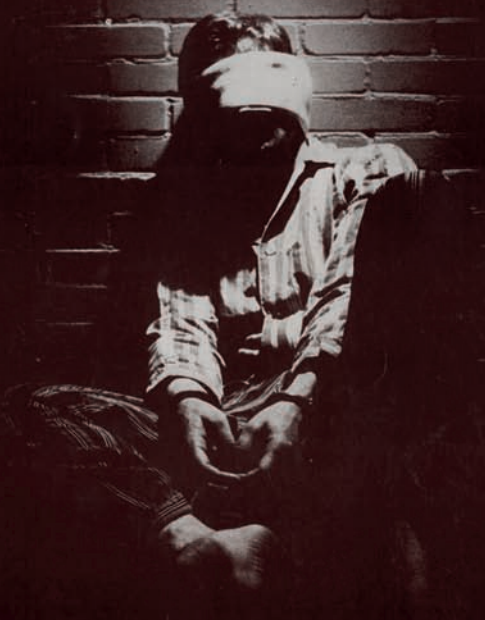
Xeno te subsidiëren met 15.000 BEF (omgerekend naar vandaag: 1970 euro) of met de zitpenning van die zitting. Schepen van Sociale Zaken Jos Vanroy antwoordde dat taallessen niet nodig waren. De kinderen zouden snel terugkeren naar Marokko en de volwassenen hadden het te druk. Tegelijk klaagde de schepen, ietwat contradictorisch, over de gebrekkige taalkennis van gastarbeiders die toch al drie tot acht jaar in Mechelen verbleven.<sup>90</sup> De reactie van de schepen toont dat het stadsbestuur niet reageerde op ontwikkelingen van onderuit. Bovendien ging de handelswijze van de CVP-schepen in tegen de verkiezingsbeloften van 1970 om privéverenigingen te ondersteunen. In 1971 begon de werking van Xeno te sputteren en in 1972 viel ze volledig stil.

Maria Assunta en Xeno hadden van meet af aan contact met elkaar en maakten vanaf 1970 samen deel uit van het Comité voor Gastarbeiders. Dat was opgericht onder impuls van de proost van de Mechelse afdeling van het Algemeen Christelijk Werknemersverbond (ACW). Opvallend is dat het comité voor ongeveer 40 procent bestond uit geestelijken onder wie zowel seculiere priesters als zusters en broeders. Het fungeerde als een koepel voor migrantenwerkingen en geïnteresseerden. De vergaderingen vonden steeds plaats in de gebouwen van ACW-Mechelen. Het comité richtte zich in eerste instantie op huisvesting en de organisatie van de gastarbeiders. Hiervoor had het middelen nodig van bovenaf. Middelen die het wel kreeg van het provinciebestuur maar niet van de stad Mechelen.<sup>91</sup> Het comité wilde borg staan voor Marokkaanse huurders zodat de huurmaat-

Affiche van Amnesty International Nederland en Amnesty International Vlaanderen voor de rechten van politieke gevangenen in Marokko, 1982. (Amsab-ISG, Gent)

# met het oog op Marokko oppositie geblinddoekt

*Doe mee aan de actie van Amnesty International voor politieke gevangenen in Marokko. Als u f 7,50 (is incl. porto) overmaakt op giro 454000 t.n.v. Amnesty International, Amsterdam, en o.v.v. 'Marokko-actie', ontvangt u een uitgebreid informatiepakket. Dit kan tot september 1982.*



gewetensgevangenen vrij – eerlijke procesvoering – stop marteling –  
opheldering 'verdwijningen' – betere rechtsbescherming tijdens de strenge  
hechtenis (garde à vue)

**amnesty  
international**

Amnesty International Nederland  
3e Hugo de Grootstraat 7  
postbus 61501, 1005 HM Amsterdam  
tel. 020-847905, postgiro: 454000

Amnesty International Vlaanderen  
Ruelensvest 127  
3030 Heverlee (Leuven), België  
tel. 016-227632  
bankrek. 068-0684871-78





schappijen sneller bereid zouden zijn aan hen te verhuren. Daarnaast wilde het comité krotwoningen opknappen en zo bewoonbaar maken voor de gastarbeiders. Hiervoor werd 50.000 BEF (omgerekend naar vandaag: 6570 euro) gezocht. Zelf had het comité maar 5000 BEF (omgerekend naar vandaag: 657 euro).<sup>92</sup> Volgende vergaderingen tonen aan dat het geld nooit werd bijeengebracht en dat de resultaten uitbleven. Ook onderwijs was een aandachtspunt. Vanuit de gezinsraden, ook lid van het Comité, kwam een onderwijsplan tot stand voor de Marokkaanse kinderen. Dit plan vroeg om Marokkaanse leerkrachten, een aanpassingsjaar in het lager onderwijs en lessen Nederlands in twee scholen.<sup>93</sup> Hierbij verschilde het comité van mening met de Marokkaanse consul, die liever wilde voorzien in Koranlessen en lessen Arabisch. De consul beloofde voor leerkrachten te zorgen als het comité een leslokaal zou regelen. Uiteindelijk zou dit niet via het comité maar rechtstreeks door het consulaat gebeuren en het onderwijsplan bleef verder zonder veel gevolg. De koepelwerking van het comité hield niet lang stand en doofde in 1973 om drie redenen volledig uit: tijdsgebrek bij de leden, een gebrek aan interesse vanuit het stadsbestuur om op de voorstellen in te gaan en de conflicten met het consulaat.<sup>94</sup>

### De vakbonden

Het consulaat verzette zich ook tegen plannen van het Comité voor Gastarbeiders om de Marokkanen te syndicaliseren.<sup>95</sup> Toch konden de gastarbeiders bij de vakbonden terecht. ACV-nationaal organiseerde in de jaren 1970 de migrantenwerking Ibn Khaldoun, speciaal voor Marokkaanse gastarbeiders. Die werking richtte zich vooral op vorming en scholing.<sup>96</sup> De lokale Mechelse afdeling kreeg de naam Ibn Batoutta. Het

Mechelse ABVV stond negatiever tegenover gastarbeid.<sup>97</sup> De verantwoordelijke van de dienst Arbeidsrecht noemde Marokkanen 'de grootste profiteurs en werktuigen van het patronaat om de sociale verworvenheden van de Vlaamse arbeiders te ondermijnen'<sup>98</sup>. Maar er waren ook anderen binnen ABVV-Mechelen die positiever stonden tegenover de arbeiders van Marokkaanse afkomst. Zo was een Marokkaanse vakbondsmilitant regelmatig aanwezig om hen te helpen.<sup>99</sup> Tot in de jaren 1980 bleven de acties van ABVV-Mechelen echter beperkt en de meningen verdeeld.

### Onderwijs

Begin jaren 1980 nam onderwijs geleidelijk aan een centralere plek in binnen de migrantendebatten. Dat was nodig, want de Marokkaanse jeugd nam steeds toe. Herman Alaers, leerkracht in het Mechelse stedelijk technisch onderwijs, klaagde in 1982 de onderwijssituatie aan in zijn studie *Anders?*<sup>100</sup> Hoewel de migranten nog geen 6 procent van de Mechelse bevolking uitmaakten, was het aandeel Marokkaanse kinderen in de scholen van de binnenstad veel groter: door het hoge geboortecijfer maar ook omdat de Marokkaanse gastarbeiders geconcentreerd in de wijken van de binnenstad woonden. De Marokkaanse kinderen maakten er 13,4 procent van de bevolking van de kleuterscholen uit, 11,8 procent van de lagere scholen, 8,8 procent en 3,7 procent van de twee middenscholen, en 3,9 procent en 2,2 procent van de twee technische scholen. In de twee stedelijke scholen van het buitengewoon onderwijs maakten Marokkaanse kinderen 12 procent en 10 procent van de klasbevolking uit.<sup>101</sup> In het vrij basisonderwijs was 15,8 procent van Marokkaanse origine, nog meer dus dan in het stedelijk basisonderwijs. Toch telden enkele vrije middelbare scholen, zoals het



Pater Gilbert Boomgaert met enkele kinderen uit 'zijn' wijk, begin jaren 1980. (Archief ROJM)

Sint-Romboutscollege, geen Marokkaanse kinderen. Andere scholen kenden dan weer erg hoge concentraties. In 1981 was 85,4 procent van de school Klein Begijnhof (die nu niet meer bestaat) Marokkaans, waarmee nog maar eens opvalt hoeveel Marokkaanse gezinnen zich in die wijk hadden gevestigd. De basisschool Nekkerspoel werd voor 45,4 procent bevolkt door kinderen van Marokkaanse afkomst, de school aan de Leuvensesteenweg voor 23,2 procent en de Gustaaf Adolfschool voor 31 procent. Deze laatste, een protestantse school, lag in de Lakenmakerstraat in de wijk Nekkerspoel.<sup>102</sup>

De Marokkaanse kinderen kwamen eerder terecht in beroeps- dan in aso-scholen, zoals het Sint-Romboutscollege of het Scheppersinstituut. Doordat hun ouders laagopgeleid en anderstalig waren, was de thuissituatie van de Marokkaanse kinderen niet bevorderlijk voor hun studies. De ouders konden

niet communiceren met de school over de schoolprestaties omdat ze zelf ongeschoold waren en niet vertrouwd met het Belgische schoolstelsel. Er waren tolken nodig voor de oudercontacten die soms door de dienst Migranten werden geleverd en soms door de scholen zelf. Zuster Andrea, met haar kennis van het Arabisch en Berbers, deed aan vertaalwerk, en ook de nieuwe islamleerkrachten hadden een brugfunctie. Er bleef echter een tolkentakort bestaan, vooral voor het Berbers. Volgens Alaers deed het stadsbestuur niet veel om dit onderwijsprobleem op te lossen.<sup>103</sup>

### Rzoezie neemt de eerste initiatieven

Het ontstaan van het eerste Marokkaanse jeugdhuis is in rechte lijn terug te voeren op de initiatieven van pater Boomgaert. Halverwege de jaren 1970 was ongeveer de helft



van de bezoekers van jeugdhuis JENO van Marokkaanse afkomst, wat het tot een zeldzaam voorbeeld van een gemengd jeugdhuis maakte. Het samenleven stond er echter sterk onder druk. Naarmate er steeds meer jongeren van Marokkaanse origine kwamen, nam ook de wrevel bij de Vlaamse jongeren toe. Volgens toenmalig medewerker Toon Stevens draaiden de conflicten vaak rond vrouwen, maar ook rond banaliteiten zoals de muziek die er werd gespeeld.<sup>104</sup> Ook bij vormingsactiviteiten kwamen de spanningen naar boven. Vanaf halfweg de jaren 1970 vonden de activiteiten, waaronder sport, steeds meer gescheiden plaats. De raciale spanningen deden de leiders van JENO nadenken over een apart Marokkaans jeugdhuis.<sup>105</sup> Op de August Tinelanlaan bood een oude leegstaande legerkazerne, De Lobbe, een goedkoop alternatief. Met de goedkeuring van het stadsbestuur begonnen leden van JENO de oude officiersmess in 1977 op te knappen om er zich te vestigen. Van het stadsbestuur konden ze het pand voor een spotprijs huren, maar verder was het improviseren. In september 1978 kon het nieuwe Marokkaanse jeugdhuis zijn deuren openen.<sup>106</sup> Het kreeg de naam Rzoezie, Berbers voor 'wespennest'. De inspiratie kwam van een echt wespennest dat ze aantroffen op de zolder van het gebouw. Dat sprak aan omdat de jongeren er ook hun eigen volatiele situatie mee konden bespotten.<sup>107</sup> En omdat de grote meerderheid van de Marokkanen in Mechelen Berbers was, kozen ze voor de Berberse term. De connectie met JENO bleef bestaan en Vlamingen die al actief waren in JENO, zoals Rudi Possemiers, vormden naast enkele Marokkanen, de leiding van Jeugdhuis Rzoezie. Die biculturaliteit in de leiding

– maar nauwelijks onder de leden – zou een opvallend kenmerk blijven van het jeugdhuis. De aanwezigheid van Vlamingen garandeerde vlottere contacten met andere verenigingen en met het stadsbestuur. Ook de zusters franciscanessen en pater Boomgaert waren actief binnen Rzoezie. De Marokko-getrouwe Solidariteitsvereniging was echter niet opgezet met de oprichting van het jeugdhuis. Zij dulde geen andere vereniging naast zich en vertrouwde de geëngageerde leiding van Rzoezie niet. Op de openingsavond waren er daarom enkele medestanders gestuurd om de bezoekers te intimideren en weg te houden.<sup>108</sup> Die druk bezorgde Rzoezie enkele moeilijke beginjaren. Niettemin groeide het jeugdhuis gestaag. Omdat het zich in april 1979 liet erkennen (in experimentele titel) als jeugdhuis voor kansarmen, verwierf Rzoezie ook structurele werkingsmiddelen.<sup>109</sup> Het Marokkaanse doelpubliek was inderdaad niet enkel jong, maar ook (kans)arm. Het jeugdhuis groeide in die mate dat het in 1982, althans volgens het jeugdhuis zelf, 70 procent van de Marokkaanse jongens van 14 en 15 jaar bereikte.<sup>110</sup> Alaers sprak van 150 leden in 1981.<sup>111</sup> Jongens, want meisjes vonden er hun plaats niet. De strikte scheidingslijn die in traditionele Marokkaanse middens bestond tussen mannen en vrouwen werd verdergezet in het jeugdhuis, ondanks de aanwezigheid van Vlaamse vrouwen in de leiding.

Het tijdschrift *Bareel*, voor wie met buitenlanders werkt onderschreef de pioniersfunctie van Rzoezie. Het jeugdhuis kreeg ook aandacht in *Jeugdhuizen werkend met kansarme jongeren*, de licentiaatsverhandeling van Marijs Lenaerts.<sup>112</sup> Rzoezie profileerde zich als een jeugdhuis van kansarmen om aan te geven dat de jonge Marokkanen geen problemen hadden omdat ze Marokkaan waren, maar omdat ze kansarm waren. Die houding werd hun niet altijd in dank afgenomen. Dumon

Bezoekers van het Jeugdhuis Rzoezie kort na de opening, 1978. (Archief ROJM)

verweet hun deze opstelling in *Het profiel van de vreemdelingen in België*, maar de kritiek kwam ook uit de Marokkaanse gemeenschap zelf.<sup>113</sup> Alle kritiek ten spijt zou Rzoezie vanaf het begin een dominante positie innemen binnen de Mechelse migrantenwerking. Het jeugdhuis zorgde er ook voor dat vanaf 1982, in samenwerking met de dienst Migranten, Nederlandse lessen werden georganiseerd.<sup>114</sup> Voorts probeerde Rzoezie contacten tussen Vlamingen en Marokkanen te begunstigen met een solidariteitsfeest. Dat werd voor het eerst georganiseerd in 1980 en zou voortaan jaarlijks plaatsvinden. Ook met de opendeurdag probeerde het jeugdhuis de culturele uitwisseling te bevorderen. Dit vond eveneens vanaf 1980 ieder jaar plaats. Tijdens de opendeurdag richtte Rzoezie een Marokkaans restaurant in waar de Vlamingen letterlijk konden proeven van de Marokkaanse keuken.<sup>115</sup> Het jeugdhuis bracht ook een maandblad uit. Voor de niet-Nederlandstaligen, vooral de ouders, was een deel ervan in het Arabisch geschreven. Dit maandblad bereikte begin jaren 1990 de grote oplage van achtduizend exemplaren.<sup>116</sup> Dit betekende dat ook Vlamingen of Marokkanen van buiten Mechelen het blad lezen. In ieder geval was het vanaf het begin een belangrijk communicatiekanaal.

De werking van het jeugdhuis was doorgaans in het Nederlands, hoewel de jongeren ook in het Berbers of Arabisch mochten communiceren. Rzoezie trachtte de jeugd basiskennis en -vaardigheden bij te brengen zoals het gebruik van een telefoonboek. Daarnaast organiseerde Rzoezie instuiven, feesten, spel en sport. De voetbalmatches gingen er ruw aan toe, wat de reputatie van de Marokkaanse jeugd waarschijnlijk geen deugd heeft gedaan.<sup>117</sup>

## Politieke bewustwording

Begin jaren 1980 vonden in Mechelen de eerste acties voor vreemdelingenstemrecht plaats. De eerste grote (nationale) actie was gericht op de gemeenteraadsverkiezingen van 1982. Hiervoor werkten de deelnemende organisaties per provincie. Ze streefden naar gemeentelijk stemrecht voor mensen van buitenlandse afkomst die al vijf jaar in België gedomicilieerd waren en dus in het bevolkingsregister waren ingeschreven. De voorbereidingen vonden al in 1979 plaats. Opvallend is dat Stad Mechelen een vertegenwoordiger had in die besprekingen.<sup>118</sup> Ook Rzoezie was betrokken bij de acties; de bijeenkomsten vonden soms in het jeugdhuis plaats.<sup>119</sup> De christelijke zuil, met de Katholieke Arbeiders Jeugd (KAJ), de Katholieke Werklieden Bond (KWB), de Katholieke Arbeiders Vrouwen (KAV) en de Bond voor Grote en Jonge Gezinnen (BGJG), was nauw betrokken, waarmee ze haar engagement van tien jaar eerder in het Comité voor Gastarbeiders doorzette. Maar dat engagement had zijn limieten. Na enkele acties in 1980 vonden ze het welletjes en zou enkel de KAV nog betrokken blijven. De BGJG vond de acties een taak van de nationale koepel en niet van de lokale Mechelse afdeling.<sup>120</sup> Ook de meer gematigde organisaties lieten voortaan de leiding over aan militantere stemmen zoals de PVDA. Uiteindelijk bleek de actie voor stemrecht in 1982 niet succesvol, maar de weg naar samenwerking was wel gebaand.

## Besluit

De Marokkaanse gemeenschap in Mechelen maakte in de eerste twintig jaar na haar ontstaan een gestage groei door waarbij ze transformeerde van een contingent arbeiders naar een groep gezinnen. Hun aanwezigheid

leidde tot enkele problemen. Hun precare status, hoewel beter dan in hun thuisland, weerspiegelde zich eerst en vooral in de belabberde huisvesting. Ook onderwijs werd in de jaren 1970 een aandachtspunt: door de grote aangroei in de Marokkaanse gezinnen, in combinatie met lagere inkomsten en taal- en cultuurverschillen. Daarbovenop linkten de pers, de lokale bevolking en de PVV de Marokkaanse jeugd aan criminaliteit. Katholieke caritas, de vakbonden en de VU probeerden de Marokkaanse gastarbeiders op allerlei manieren te helpen. Het stadsbestuur reageerde pas na tien jaar en zonder veel enthousiasme waardoor een aantal initiatieven faalden bij gebrek aan financiële steun. Ter verdediging kan aangevoerd worden dat de terugkeergedachte alomtegenwoordig was. Dat leidde tot verkeerde prioriteiten, zoals Arabische taallessen in plaats van Nederlandse. De migrantendienst van de stad, hoewel permanent onderbemand, betekende een grote stap voorwaarts. Maar een adviesraad stuitte op de machinaties van de Marokkaanse overheid, die met angstzaaijrij en repressie een overwegend negatieve impact had. De eerste twintig jaar verliepen voor het migrantenbeleid dus met vallen en opstaan, jammer genoeg vooral met vallen.

- 1 Deze cijfers zijn van 2016. Zie: Jan HERTOGEN, Marokkaanse-, Turkse- en islamachtergrond per gemeente. In: *Non-Profit Data*, <http://www.npdata.be>, laatst geraadpleegd op 24/08/2018.
- 2 Nils ROOFTHOOFD, *Glad terrein. Het Mechelse migrantenbeleid en de Marokkaanse migratie tussen 1964 en 1994*, KU Leuven, masterproef, 2014.
- 3 Luc GOOSENS, *De besluitvorming rond het industrialiseringsproces in de Stad Mechelen*, KU Leuven, licentiaatsverhandeling, 1970, pp. 77, 88. Goosens rept met geen woord over de gastarbeid.
- 4 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen: een maatschappelijk probleem?*, KU Leuven, licentiaatsverhandeling, 1975, pp. 16-17.
- 5 Demografische cijfers en informatie komen, tenzij anders vermeld, uit het Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslagen Stad Mechelen 1964-1983*.
- 6 Ron LESTHAEGHE, *Diversiteit in sociale verandering: Turkse en Marokkaanse vrouwen in België*, Brussel: VUBPress, 1997, p. 83.
- 7 Voor de periode erna zijn er geen cijfers meer opgenomen in de stadsverslagen.
- 8 *De Mechelse Marokkanen*, Mechelen: Stad Mechelen, 1983, pp. 12, 23.
- 9 Interview met Rudi Possemiers door Nils Roofthoofd, 21/03/2014; H. SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]* pp. 16-17.
- 10 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, p. 41.
- 11 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, pp. 42-43.
- 12 Weekstatistieken werkloosheid stad Mechelen. In: *Gazet van Mechelen*, 17/02/1978.
- 13 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, p. 82.
- 14 *De Mechelse Marokkanen, [...]*, p. 25.
- 15 Wilfried DUMON, *Het profiel van de vreemdelingen in België*, Leuven: Davidsfonds, 1982, p. 33.
- 16 Stijn OOSTERLYNCK, Elise SCHILLEBEECKX, Nick SCHUERMANS, Voorbij sociale mix. In: Dirk HOLEMANS (red.), *Mensen maken de stad*, Berchem: EPO, 2012, pp. 117-127.
- 17 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen*, 1978, p. 548.
- 18 Guido KNOPS, Klein Begijnhof-Heembeemd. Een armenwijk die toekomst kreeg. In: *Erfgoedcel Mechelen*, [http://www.erfgoedcelmechelen.be/images/filelib/Begijnhofpresentatie\\_1970.pdf](http://www.erfgoedcelmechelen.be/images/filelib/Begijnhofpresentatie_1970.pdf), laatst geraadpleegd op 02/06/2014.
- 19 Vergadering met de werkgroep Bruggenbouwers, 17/03/2014.
- 20 Guido KNOPS, De stadsvernieuwing in de wijk Klein Begijnhof-Heembeemd te Mechelen. In: *Acta geographica Lovaniensi*, 16(1977), pp. 137-145.
- 21 Voor kinderen wordt het geslacht niet vermeld. Waarschijnlijk gaat het hier om een zoon die zijn vader vervoegde.
- 22 Vergadering met de werkgroep Bruggenbouwers, 17/03/2014.
- 23 Guido KNOPS, De stadsvernieuwing [...].
- 24 Guido KNOPS, *Stedelijke vervalprocessen en stadsvernieuwing*, KU Leuven, doctoraat, 1979, p. 415.
- 25 Guido KNOPS, De stadsvernieuwing [...], p. 141.
- 26 Interview met Mohammed El Hassan door Nils Roofthoofd, 25/01/2014.
- 27 Mohamed EL BATTIUI & Meryem KANMAZ, *Moskeeën, imams en islamleerkrachten in België*, Brussel: Koning Boudewijnstichting, 2005, p. 20.

- 28 Stadsarchief Mechelen, *Proces-verbaal van de gemeenteraad 1969*, zitting van 24 april, pp. 262-263.
- 29 Stadsarchief Mechelen, *Proces-verbaal van de gemeenteraad 1971*, zitting van 4 februari, p. 68.
- 30 Stadsarchief Mechelen, *Proces-verbaal van de gemeenteraad 1970*, zitting van 29 februari, p. 61.
- 31 *Gazet van Mechelen*, 01/02/1974, 03/02/1975, 04/02/1975, 09/02/1979, 09-10/02/1980.
- 32 Hugo SWINNEN, Racisme, een spook met vele gezichten. In: *Bareel*, 8(1979), pp. 4-8.
- 33 Jeugdige Marokkanen aangehouden wegens diefstal; Jonge Marokkanenbende. In: *Gazet van Mechelen*, 15-16/02/1975; Marokkanen sloegen vijf Vlamingen brutaal in ziekenhuis. In: *Gazet van Mechelen*, 04/02/1976.
- 34 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1978*, p. 269; *Jaarverslag Stad Mechelen 1979*, p. 268.
- 35 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, pp. 77-79.
- 36 Stadsarchief Mechelen, Gemeenteraadsverkiezingen 1976, *Een stad om lief te hebben, verkiezingspamflet PVV*.
- 37 Stadsarchief Mechelen, *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1978*, zitting van 23 november, pp. 846-849.
- 38 Stadsarchief Mechelen, *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1979*, zitting van 25 oktober, p. 908; *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1979*, zitting van 25 oktober, p. 908; *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1981*, zitting van 22 januari, p. 38.
- 39 Stadsarchief Mechelen, *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1978*, zitting van 23 november, p. 848.
- 40 Stadsarchief Mechelen, *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1978*, zitting van 23 november, p. 366.
- 41 Stadsarchief Mechelen, *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1981*, zitting van 22 januari, p. 38.
- 42 Stadsarchief Mechelen, *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1971*, zitting van 4 februari, p. 68.
- 43 KADOC-KU Leuven, Archief ACV Mechelen, Brief van Jos Vanroy aan het Onthaalcomité voor de gastarbeiders, 20/10/1971.
- 44 KADOC-KU Leuven, Archief ACV Mechelen, Brief van Desiré Van Daele aan Jos Vanroy 14/07/1971.
- 45 Stadsarchief Mechelen, *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1974*, zitting van 27 juni, pp. 483, 1617-1620.
- 46 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1976*, p. 483.
- 47 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1976*, p. 130.
- 48 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1977*, p. 111.
- 49 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1982*.
- 50 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, pp. 94-95; Wilfried DUMON, *Het profiel van de vreemdelingen [...]*, p. 126; ANONIEM, Stemrecht want adviesraden zijn façades! In: *Bareel*, 2(1978), pp. 18-21.
- 51 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1981*, pp. 157-158.
- 52 Stadsarchief Mechelen, Gemeenteraadsverkiezingen 1970, *Mensen van nu voor een stad van morgen, verkiezingspamflet VU*.
- 53 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1977*, p. 111.
- 54 Interview met Ray De Wever door Nils Roofthoofd, 27/12/2013.
- 55 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1979*, p. 117.
- 56 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1977*, p. 111.
- 57 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1982*, p. 173.
- 58 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1978*, p. 118.
- 59 De sociale woningbouw in het Mechelse. In: *Gazet van Mechelen*, 26/02/1981.
- 60 Herman ALAERS, *Anders?*, Mechelen, 1982, p. 142.
- 61 Het Marokkaans jeugdhuis sprak in 1983 lovend over de inspanningen van de MGW. Zie: Archief ROJM, *Persmap Vijfjaar Rzoezie*, 1983.
- 62 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1978*, p. 118; *Jaarverslag Stad Mechelen 1979*, p. 117.
- 63 Ook het Mechelse OCMW had in 1979 een tolk aangeworven waarmee het een van de slechts drie Vlaamse OCMW's was met een tolk. Zie: Een ongezone situatie? In: *Bareel*, (2)1979, pp. 4-8.
- 64 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1980*, p. 131.
- 65 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1981*, pp. 157-158.
- 66 Over het regime van Hassan II, zie: Paola DE MAS & Herman OBDEIJN, *Geschiedenis van Marokko*, Amsterdam: Bulaaq, 2002. Lees ook de commentaren van Fritschy, in: Wantje FRITSCHY, De koning, de natie en de kloof met het westen. In: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 117(2004), pp. 86-95.
- 67 Zie: <http://www.stadmechelen.be/audio/1demo-keevanmechelen.mp3>, laatst gewijzigd in augustus 2010. De podcast beweert dat het consulaat zelf in de moskee gevestigd was. Volgens voormalig Mechels ambtenaar Ray De Wever ging het enkel om Marokkanen met nauwe banden met het consulaat.

- 68 Paolo DE MAS & Herman OBDEIJN, *Geschiedenis van Marokko*, [...], pp. 167-170.
- 69 KADOC-KU Leuven, 724/archief ACW Mechelen, *Comité voor gastarbeid*, vergadering 10 november 1970.
- 70 Nadia BOURAS, *Het land van herkomst*, Hilversum: Uitgeverij Verloren BV, 2012.
- 71 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, p. 66.
- 72 KADOC-KU Leuven, Archief ACW Mechelen, *Comité voor gastarbeid*, vergadering 8 oktober 1970.
- 73 Anne FRENNET-DE KEYSER, *Histoire du Regroupement Démocratique Marocain*, Brussel: Carhima, 2011.
- 74 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, pp. 69-71.
- 75 Interview met Ray De Wever door Nils Roofthoofd, 27/12/2013.
- 76 Stadsarchief Mechelen, *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1977*, zitting van 2 oktober, pp. 693-696.
- 77 Stadsarchief Mechelen, *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1977*, zitting van 2 oktober, p. 42.
- 78 Stadsarchief Mechelen, *Proces-Verbaal van de gemeenteraad 1977*, zitting van 2 oktober, pp. 188-189.
- 79 KADOC-KU Leuven, Archief Jezuïeten, nr. 21516, *Begeleiding van Marokkaanse gezinnen*.
- 80 KADOC-KU Leuven, Archief Jezuïeten, nr. 21519, *Onderzoek Buurtwerk*.
- 81 KADOC-KU Leuven, Archief Jezuïeten, nr. 21548, *Getuigenis van Zuster Andrea Vernaev*.
- 82 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, p. 52.
- 83 Archief ROJM (Regionaal Open Jeugdcentrum Mechelen), *Programmaboek Maria Assunta*, 1974.
- 84 Archief ROJM, *Jaarverslag MoM 1992*, pp. 7-8.
- 85 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, p. 51.
- 86 De verslagen zijn verspreid terug te vinden in de *PBS-berichten*. (Provincia Belgica Septentrionalis)
- 87 KADOC-KU Leuven, Archief Jezuïeten, nr. 21519, *Onderzoek Buurtwerk*.
- 88 Louis VOS, *Want er komen andere tijden*, Leuven: Acco, 2011, p. 32.
- 89 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, pp. 54-58.
- 90 Stadsarchief Mechelen, *Proces verbaal van de gemeenteraad 1971*, zitting van 4 februari, p. 68.
- 91 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, pp. 59, 61.
- 92 KADOC-KU Leuven, Archief ACW Mechelen, *Comité voor gastarbeid*, vergadering 3 september 1970.
- 93 KADOC-KU Leuven, Archief ACW Mechelen, *Comité voor gastarbeid*, vergadering 10 november 1970.
- 94 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, p. 63.
- 95 KADOC-KU Leuven, Archief ACW Mechelen, *Comité voor gastarbeid*, vergadering 8 oktober 1970.
- 96 Sven SIERENS, *Effecten van het sociaal-cultureel beleid voor allochtonen*, RUG, eindrapport, 2001, p. 73.
- 97 Albert MARTENS, *Verdeel en heers, Racisme als strategie*, Berchem: EPO, 1982, pp. 134-135.
- 98 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, p. 82.
- 99 Hugo SWINNEN, *Gastarbeid te Mechelen [...]*, p. 83.
- 100 Herman ALAERS, *Anders?*, [...]
- 101 Cijfers voor het stedelijk onderwijs, zie: Herman ALAERS, *Anders?*, [...], pp. 154-157.
- 102 Tegenwoordig School met de Bijbel.
- 103 Herman ALAERS, *Anders?*, [...], pp. 163, 172.
- 104 Interview met Toon Stevens door Nils Roofthoofd, 20/09/2013.
- 105 Rzoezie bestaat 4 jaar. In: *Bareel*, 19(1982).
- 106 Archief ROJM, 15 Jaar Rzoezie, Persmap, 1993.
- 107 Interview met Rudi Possemiers door Nils Roofthoofd, 21/03/2014.
- 108 Interview met Rudi Possemiers door Nils Roofthoofd, 21/03/2014.
- 109 Archief ROJM, 15 Jaar Rzoezie, Persmap, 1993.
- 110 Rzoezie bestaat 4 jaar. In: *Bareel*, 19(1982).
- 111 Herman ALAERS, *Anders?*, [...], pp. 180-182.
- 112 Marijs LENAERTS, *Jeugdhuizen werkend met kansarme jongeren*, KU Leuven, licentiaatsverhandeling, 1981.
- 113 Wilfried DUMON, *Het profiel van de vreemdelingen [...]*, p. 131; Interview met Rudi Possemiers door Nils Roofthoofd, 21/03/2014.
- 114 Stadsarchief Mechelen, *Jaarverslag Stad Mechelen 1982*, p. 73.
- 115 Archief ROJM, 15 jaar Rzoezie, persmap Rzoezie, 1993.
- 116 Archief ROJM, *maandblad Rzoezie*, 01/1992.
- 117 Archief ROJM, *maandblad Rzoezie*, 12/1982.
- 118 Archief ROJM, Map stemrecht 1982, Verslag vergadering 11 december 1979.
- 119 Archief ROJM, Map stemrecht 1982, Brief van 11 december 1979 door Raf De Bruycker.
- 120 Archief ROJM, Map stemrecht 1982, Verslag van 5 februari 1980.